a hősöknek – legyenek régebbiek vagy újabbak – mindig helyük lesz példaképek között (csupán az változik, hogy kik személyesítik meg a hősöket). Az orientációs személyként megnevezettek köre bár évről évre eltérést mutat, tulajdonságaik, amelyek miatt a fiatalok szemében kitűnnek, egészen hasonlóak maradtak.

Az is érdekes, hogy miért közel állandó azok aránya, akik a szüleiket nevezik meg példaképnek. Hipotézisünk szerint az egyre narcisztikusabb, az önmegvalósítást kiemelten kezelő, hedonistább fiatalokban egyúttal mélyen benne van a bizonytalanságtól és a csalódottságtól való félelem is, és 'kell a biztonság', de úgy, hogy már nem áldoznának fel érte semmit. Csak remélhetjük, hogy lájkolás közben nem felejtenek el szeretni!

VAJDA ZSUZSANNA

Egyéni identitás a hálóvilágban

Állj, ki vagy?

Az identitás, mint azt manapság sokan legalábbis a személyi igazolvány angol és francia neve alapján sejthetik, azonosságot, azonosíthatóságot jelent. A hatóságok számára az egyének fizikai azonossága a fontos, ám napjainkban ez a fél évszázada még egyszerű feladat is bonyodalmakkal terhes. A fénykép értékét vesztette – a külső átalakításának korlátlan lehetőségeire hamarosan visszatérünk. A valamikor tévedhetetlennek tartott ujjlenyomat megbízhatóságával kapcsolatban is kétségek merültek fel. Az angol trónörökös újszülött kisfiának azonosíthatóságát éppúgy bőr alatti chippel igyekeztek biztosítani, mint a NASA, a Pentagon vagy akár exkluzív klubok tagjaiét. Ám a bőr alá ültetett eszközt is ki lehet cserélni, bizonyára megszületik az íriszkép manipulálásának módszere is – csak idő kérdése (ha ugyan már nem gyakorlat a szigorúan titkos szervezetekben), hogy kizárólag a DNS-vizsgálat eredményét fogadják el hitelesnek.

Ráadásul előfordulhat, hogy teljességgel értelmetlenné válik ez a hisztéria a fizikai identitás körül: fennáll a veszély, hogy az egyén fizikailag ugyan azonos, „belül" mégis megváltozik. Kínos, hogy minden egyes egyénben ott rejtőzik valami kiszámíthatatlan entitás: szubjektum, én, szelf, identitás – a sokféle név arra utal, hogy ezt a valamit a tudományoknak nem sikerült egyértelműen megragadni. Tény, hogy a huncut szubjektumok nemcsak titkokat képesek kiszivárogtatni, vagy a meggyőződésüket megváltoztatni, elméletileg még az a pillanat is bekövetkezhet, amikor nem vásárolnak meg használhatatlan dolgokat, vagy ingerülten elzárják a készüléket, amikor a képernyőn embertársuk gilisztát eszik.

Bár a tudósok már a legjobb úton vannak a felé, hogy különböző szervek után az agy részeit is kicseréljék, ma, a tömegkommunikáció korában vannak olcsóbb és hatékonyabb eszközök is, hogy korlátozzuk az engedetlen én hatalmát. Eredményességük tanújele, hogy ma a konformizmus olyan megnyilvánulásaival találkozunk, amelyekről a legkeményebb diktatúrák is csak álmodni mertek. Emberek milliói hordanak egyforma cipőt, ruhát; egyensminket, egyenarcot, -lábat, -hasat, -nemi szervet készíttetnek maguknak. Saját elhatározásukból esznek széles e világon egyforma, rossz ízű és egészségtelen ételeket, meglepően nagy sikerrel járt a svéd bútorgyártó ama törekvése, hogy egészen különböző kulturális hátterű emberek egyforma bútorok között éljenek. Se szeri, se száma azoknak, akik önként tárják ki az ajtót magánviláguk titkai előtt.

Az egyén értékének hanyatlásával az egyéni élet értéke is halványodni látszik. Az életveszélyes sportokat kedvelők, Himalája-mászók, madáremberek növekvő tábora mellett talán a leginkább sokkoló tapasztalat ezen a téren a Mars-expedícióé. Sok tízezer ember jelentkezett egy olyan utazásra, amely így vagy úgy, de véget vet a földi létnek.[1] Az ő választásuk, és sok más társuké – életüket is hajlandók kockára tenni, hogy szerepeljenek a képernyők által teremtett világméretű show-ban – jelzői azoknak a változásoknak, amelyek az elmúlt évtizedekben az emberek önmagukkal, sorsukkal, identitásukkal kapcsolatos viszonyában végbementek.

Médiavilág

Ha megkérdeznénk az „utca emberét", mi van a fent idézett jelenségek hátterében, tízből kilencen bizonyára a „médiát" említenék. Mindennapi élményünk, hogy médiumokon keresztül látjuk és láttatjuk önmagunkat, médiumok segítségével érintkezünk a szeretteinkkel, elektronikus eszközök segítségével dolgozunk, fogyasztunk és szórakozunk. Naponta sok órát töltünk képernyőket nézegetve, lassan el sem szakadunk tőlük. A mai szülők ultrahangos felvételen látják először a gyereküket magzat korában, később berregő „kütyük" segítségével igyekeznek meggyőződni róla, hogy jól érzi magát. Sok magára maradt rokon vigasztalja magát azzal a tudattal, hogy unokája pontosan tudja: a képernyőn a szeretett nagypapa integet neki. A családi esemény, keresztelő, esküvő, sőt újabban a temetés is attól lesz esemény, hogy felvételek sokasága készül róla.

Mivel a „média" mindenütt jelen van, hajlamosak vagyunk elfeledkezni róla, hogy a médiumok evolúciója és az általuk közvetített tartalom meghatározott gazdasági és politikai érdekek kifejezője. Az utóbbiak képviselőinek maguknak is érdekükben áll úgy feltüntetni, mintha maguk a „médiumok", és nem a mögöttük álló érdekviszonyok lennének az emberi viselkedés és morál nagy hatású alakítói. Amikor médiáról beszélünk – hívja fel a figyelmet Jameson,[2] baloldali társadalomkutató – akkor valójában három összefüggő, de mégis nagymértékben különböző természetű és egymástól független működésű jelenségről van szó: a médiumok közvetítette tartalomról, amely a kulturális termékek előállítását jelenti, a technológiáról, valamint egy társadalmi intézményről. A „média" leegyszerűsítő és nehezen definiálható fogalmának használata gyakran felületessé teszi a tudományos diskurzust. Például bizonyára sok ezer tanulmány született már a média „hatásai-

[1] És ami még megdöbbentőbb: nem volt (vagy legalábbis a hazai nyilvánossághoz nem jutott el, az nem vett benne részt) nyilvános tiltakozás az emberekkel való kísérletezés, az életek kockáztatása ellen, holott mindezeket egyebek között az ENSZ alapokmányának több cikkelye is tiltja.

[2] Fredric Jameson: *Postmoderism or, the Cultural Logic of Late Capitalism.* Duke University Press, 1991.

nak" tanulmányozására, holott nyilvánvaló, hogy ezen az általánosítási szinten bármi bebizonyítható vagy cáfolható. A definíciós problémák nem jelentéktelen szerepet játszhattak abban, hogy a szakértők egy csoportja szerint „(...) a több évtizede zajló kutatások egyike sem tudott a média közvetlen hatására vonatkozó, azt kellő bizonyossággal alátámasztó adatokat felmutatni" – írja Myat Kornél.[3]

A médiafogalom túláltalánosított volta miatt nehéz értelmezni Myat azon megállapítását is, amely szerint a médiahatások kutatása változékonyságuk miatt is nehéz – vajon miért ne lehetne tudományos kutatás tárgya a változás mértéke és természete? Természetesen ennek is csupán akkor van értelme, ha rögzítjük, hogy a média melyik értelmezésére gondolunk.

Gerbner[4] más okokból szkeptikus a hatásvizsgálatokkal kapcsolatban; egyúttal rámutatva, hogy egy ilyen összetett társadalmi rendszer empirikus vizsgálatának sokféle buktatója van. „A közlések »hatásait« vizsgáló kísérleti és kérdőíves vizsgálatok java része szinte semmivel sem gyarapította a tömegkulturális folyamatra vonatkozó ismereteinket" – állapítja meg. Álláspontja szerint ennek főként az az oka, hogy a kutatások többsége a nézők aktuális viselkedését vizsgálta, a médiahatást nem tekintette folyamatnak. „A tömegkommunikáció hatásai elsősorban nem azzal írhatók le, amit a hatására megteszünk, hanem azzal, ami a létük folytán minden megtett dolog jelentéséhez hozzáadódik. És ez a szerep jóval alapvetőbb és döntőbb folyamatot hordoz. A tömegkommunikáció következményeit a tömegesen termelt és műszaki eszközök segítségével átvitt közleményrendszerek, valamint a kultúrában megfigyelhető tág értelmű közös képzetek és fogalmak összefüggésében kell megkeresnünk" – írja Gerbner.

Írásomban a tömegkommunikációs médiumok sajátos vonatkozását járom körül: hogyan hatnak ezek az eszközök mint tükrözők az egyéni identitásra, hogyan alakítják azt a módot, ahogyan az egyén szubjektumát, egyediségét megéli. Alátámasztható-e a médiumok hatása a tömeges konformizmus idézett és más példáiban? Reális-e a globalizált posztmodern világ bírálóinak az az aggodalma, hogy bizonyos médiahatások gazdasági és hatalmi érdekek szolgálatában veszélyeztetik az egyéni identitás felépülését? A már idézett Jameson,[5] például a következőképp fogalmaz: „A kulturális patológia dinamikájában bekövetkezett változást úgy jellemezhetjük, hogy a szubjektum elidegenedésének helyét átvette a szubjektum széttöredezése." Az ilyen fogalmak óhatatlanul megidézik a kortárs elméletek egyik divatos tematikáját, a szubjektum „halálát", az autonóm polgári individuum végét.

Nem osztja a fenti aggodalmakat a médiahatás-kutatásoknak az a vonulata, amely szerint a tömegkommunikáció irányítói, valamint a nézők lényegében azo-

[3] Myat Kornél: Médiaelméletek és a késő modern médiakörnyezet. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_02_nyar/04_mediaelmelet.

[4] George Gerbner: *A média rejtett üzenete.* Budapest, Osiris, 2000. 158.

[5] Jameson i. m. (2. lj.) 35.

nos súlyú szereplők az üzenetek alakításában. McQuail[6] megegyezéses alapú médiabefolyásként jellemzi ezt a felfogást, amely szerint „a média legfőbb hatása az új jelentések létrehozása, és az, hogy ezeket a jelentéseket szisztematikusan juttatja el a közönséghez, ahol is ezek – bizonyos mérlegelések alapján – beleépülnek (vagy éppen nem épülnek bele) már meglévő és gyakran korábbi kollektív azonosulások által alakított személyes jelentésstruktúrákba".

A már idézett Myat Kornél hasonlóan vélekedik. Egyetértően idézi Dayan és Katz modelljét, amely még a televíziós korszakból származik:

> „... a néző a televízióval állandó párbeszédet folytat, az üzenetek értelmezése a néző társadalmi kulturális identifikációjának függvénye. A média üzenete így csak azokra van hatással, akik tudják és kívánják használni azt. A befogadók a média diskurzusainak segítségével határozhatják meg saját azonosságtudatukat úgy, hogy a befogadás folyamatában aktív és kreatív szerepet vállalnak." [7]

Ezekben a megközelítésekben tehát éppenséggel a bírálók által féltett individuumé, az ő kulturális identitásáé a döntő szerep az „üzenetek értelmezésében", vagyis a média hatásainak alakításában. Csakhogy felmerül a kérdés, honnan származik a kulturális identifikáció, amelynek alapján a néző értelmezi az üzeneteket. Mi volna a forrása az impulzusokat szelektáló egyéni autonómiának? Vajon feltételezhető, hogy ebben az azonosulásban ne játszanának alakító szerepet a médiumok, amelyek társadalmi jelentőségét a Myat által képviselt „birminghami iskola" is rendkívülinek tartja? Myat a „posztmodern elméletekben felszabadított, jelentéskonstruáló" felhasználóról beszél, aki „a detektív, a turista és az újságíró tulajdonságait egyesíti magában," „gyűjtögető módjára »garázdálkodik« az új médiakörnyezet különféle hibrid médiumai között, és kedve szerint válogat az őt érdeklő tartalmakból".[8] Csakhogy a felhasználó „felszabadításának" nincs köze a társadalmi emancipációhoz: a Myat által képviselt médiahatásokat kutató irányzat „szabadította" fel a nézőt, eldöntve, hogy a korábbi kutatások és a frankfurti iskola álláspontjával ellentétben egyenrangú szereplőként vesz részt a média hatásának alakításában. Az, hogy a médiumok működését az egyének, a „felhasználók" irányítják, tökéletesen illeszkedik abba a vonulatba, amely a politikai rendszerek diszfunkcióit a választóknak, a társadalmak közötti különbségeket a helyi lakosság intelligenciájának tulajdonítja, így sikeresen elterelve a szót a gazdasági és társadalmi erőkről.

[6] Denis McQuail: A tömegkommunikáció hatásairól. In: Hamp Gábor – Horányi Özséb: *Szöveggyűjtemény a társadalmi kommunikáció tanulmányozásához.* Műegyetemi, 2005. 162–199.

[7] Dayan és Katz modellje.

[8] A tanulmány internetes változatában nincsenek oldalszámok. Az idézetek egy részét a szerző Császi Lajostól idézi.

Tanulmányomban azokhoz szeretnék csatlakozni, akik az utóbbiak szerepét igyekeznek láttatni az individualitást és az autonómiát veszélyeztető feltételek létrehozásában. Történeti összehasonlítások és néhány jellemző példa segítségével azt igyekszem alátámasztani, hogy a 21. században – eltérően a megelőző mintegy két évszázad hagyományától – a „hétköznapi egyén" sajátos csapdahelyzetbe kerül: az az érzése támad, hogy egy arctalan tömeg részeként tesz szert identitásra.

Szubjektum, individuum, szelf, identitás

Nemcsak a média, hanem az identitás és fent felsorolt rokon értelmű fogalmai körül is sok a tisztázatlanság. A pszichológusok erőfeszítései, hogy egységes és „operacionalizálható" emberképet szállítsanak a társadalomtudománynak, nem jártak sikerrel. Lányi[9] Husserlre támaszkodva a következőképpen írja le a pszichológia dilemmáját *A test – nyílás* című tanulmányában:

> „Az erkölcsi döntés képességével rendelkező szubjektum szabadsága és az egyén biológiai-történeti meghatározottsága feloldhatatlan ellentmondásnak tűnt a modern természettudományos szemlélet számára. (...) A jól bevált formula egy puszta „és"-sel oldja fel a különféle tudásterületeken és világnézetek jegyében kialakult emberképek inkonzisztenciáját, a következetes megalapozás igényét pedig önérzetesen hárítja el."

A szubjektum természetére vonatkozó előfeltevések bizonyos fokig tehát világnézeti természetűek – azok is, amelyek szerint a mentális működés kizárólag természettudományos eszközökkel vizsgálható. A pszichológusok csökkenő hányada az emberi nembeliség tartozékának, vagyis lényegében biológiai adottságnak tartja az emberi tudatot. Jenkins[10] angol szociológus meggyőződése szerint a reflexív self-identitás egyértelműen emberi mivoltunk meghatározója, amely bármilyen történeti-kulturális feltételek között megtalálható. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az identitás fogalmának helye van az alkalmazott területeken, a gyakorlati életben is: a politika nemzeti, lokális identitásról beszél, a reklám és a marketing kedvelt fogása, hogy bizonyos termékek fogyasztása új identitással jár. Manuel Castells,[11] a globalizált információs társadalom egyik legismertebb kutatója Calhount idézi, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy minden létező kultúra megkülönbözteti az *ént* és a másikat, a *mit* és az *őket*. Maga Castells patetikusan fogal-

[9] Lányi András: A test – nyílás. In: Lányi András (szerk.): *Az ember fáj a földnek.* Budapest, L'Harmattan, 2010. 38.

[10] Richard Jenkins: *Social Identity.* Routledge, London, 1996.

[11] Manuel Castells: *Az identitás hatalma.* Budapest, Gondolat, 101.

maz, amikor kijelenti: „Az emberek szívükben hordják istenüket. (...) [az emberek] Isten örök értékeinek megnyilvánulási formái, és mint ilyenek, nem oldódhatnak fel, nem veszhetnek el a hálózatok és az információáramok örvényeiben."

Ám a pszichológiában (amelynek identitása szintén veszélybe került, a legtekintélyesebb kutatóhelyeken már átnevezték idegtudománynak) jóval nagyobb a befolyása azoknak az amerikai behaviorizmus talaján sarjadt irányzatoknak, amelyek szerint az emberi tudat legfeljebb narratívum, nincs az emberekben a gondolataikat, vágyaikat egységbe foglaló, szándékkal és akarattal rendelkező „központ". A rendkívül divatos evolúciós pszichológia szerint – magyarul is hozzáférhető művelői közé tartozik például Steven Pinker, vagy a Cosmides és Tooby szerzőpáros[12] – az emberek viselkedését az állatokéhoz hasonlóan biológiai adottságaik determinálják, és az, hogy saját tudattal, szándékkal és identitással rendelkeznek, illúzió csupán. Döntéseikben, például a párválasztásban, a gyermekvállalásban, de még a foglalkozás választásában is valójában biológiai erők manifesztálódnak.[13] Daniel Dennett, a Magyarországon is jól ismert filozófus, aki szintén az evolúciós elmélet egyik meglehetősen szélsőséges változatának képviselője, több könyvében is kifejtette meggyőződését, amely szerint „(...) nincs egy olyan véges egyedi lélek vagy lényeg, mely a személy azonosságát alkotná. Pusztán egy alanyi helyzet van a szövegek végtelen hálójában – a hatalom, a szex, a család, a tudomány, a költészet stb. – diskurzusaiban. S hasonlóképpen nincsen szerző sem, vagyis olyasvalaki, aki ex nihilo hoz létre egy szépirodalmi művet."[14]

Miért identitás?

Miért választottuk a pszichológia énre vonatkozó nem túl jól definiált kategóriái közül éppen az identitást? Az identitás fogalma rendkívül népszerű a társadalomtudományok körében, és az előnyei közé tartozik, hogy mind a pszichológia, mind a szociológia számára értelmezhető.

„Az »identitás« az a prizma, amelynek tükrében mai életünk valamennyi oldalát vizsgálják és értelmezik: az igazságosságot és az egyenlőséget is egyre inkább az identitás »elismerésének« fogalomkörében tárgyalják, de a kultúráról is a különféle identitások sokféleségének

[12] Steven PINKER: *A nyelvi ösztön.* Budapest, Typotex, 1999; Leda COSMIDES – John TOOBY: Evolúciós pszichológia, alapozó kurzus. In: PLÉH Csaba – BOROS Ottília (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába.* Budapest, Osiris, 2004. 38–59.

[13] Az evolúciós pszichológia erőteljes térhódítását mi sem bizonyítja inkább, mint az a tény, hogy ha az ember az „identitás" témájában keres forrásokat a Google Scholar segítségével, egyre-másra bukkannak fel az állati identitással foglalkozó cikkek és tanulmányok.

[14] Daniel DENNETT: *Darwin veszélyes ideája.* Budapest, Typotex, 1999.

és keveredésének szemszögéből beszélnek – miközben a politikai folyamatok teoretizálása többnyire még mindig az emberi jogok (azaz egy elkülönült identitás joga) és a politikai élet (az identitás felépítése, elfogadása és igenlése) körül zajlik." – írja Zygmunt Bauman *Identitás és globalizáció* című tanulmányában.[15]

Az identitásfogalom mögött rejlő tudatos azonosulás kulcsfogalom a személyiség Lányi által ismertetett ökológiai meghatározásában is.[16] Az egyéni identitás tehát a szubjektumnak az a leírása, amely utal rá, hogy ennek a formációnak egyéni és szociális dimenziója is van. „Az egyéni identitások mindig egy közös kulturális kontextusban alakulnak ki; egy meghatározott kollektívum én-elbeszéléseinek készletében osztoznak, az adott kultúrára jellemző szociális reprezentációk változatait képviselik" – írja Pataki Ferenc.[17] Giddens azt emeli ki, hogy az ön-identitás nem egyszerűen az önmagunkról való tudást jelenti, hanem annak a tudatosságát, hogy rendelkezünk az önreflexió képességével. Az identitás nem egyszerűen adott, hanem a kontinuitást jelenti az egyén cselekedeteiben.[18]

A nyugat identitása

Egy dolgot biztosan tudunk az egyéniségen alapuló identitásról: alig fél évszázada a mi kultúrkörünkben – amit roppant elnagyoltsággal a nyugati világ középosztálybeli kultúrájának neveznénk – a másoktól való különbözés, az egyéni döntés és kezdeményezés volt a norma. Miként Aron Gurjevics,[19] az individuum történeti kutatója megállapítja:

„»Az Európa születése« fogalommal jelölt általános problémakörön belül az individuum kérdése különösen fontos szerephez jut. Mert vajon nem az éppen és kizárólag itt létrejött sajátos személyiségstruktúra tette végső soron ezt a földrészt a mai Európává, illetve nem ez változtatta-e az elszigetelt, helyi civilizációk világát egy kibontakozóban levő egyetemes folyamat egységes terévé? (...) A társadalmi viszonyok újjáalakult rendszere, az egyedülálló etikai, vallási modellek létrejötte és az anyagi civilizáció terén elért sikerek nem jelentenek mást, mint az emberi személyiség azon sajátos típusának változatos megjelenési formáját, amely leküzdötte magában a »törzsi, nemzetiségi lényt« és amely felszabadult a rendi korlátok alól, vagyis individualizálódott."

[15] Zygmunt BAUMAN: Identitás és globalizáció. *Lettre,* 2001. 42.

[16] LÁNYI András: A környezettől az etikáig. In: LÁNYI András (szerk.): *Az ember fáj a földnek.* Budapest, L'Harmattan, 2010.

[17] PATAKI Ferenc: *Érzelem és identitás.* Budapest, Új Mandátum, 2004. 42.

[18] Anthony GIDDENS: *Modernity and Self-Identity.* Cambridge, Polity Press, 1991.

[19] Aron GURJEVICS: *Individuum a középkorban.* Budapest, Atlantisz, 2003. 11–12.

Ugyancsak Gurjevics veti fel, hogy az individuum problémáját a történettudomány sem tudja kezelni. Bár a közelmúltban egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a múltbéli emberek gondolkodásmódja, mindennapi viselkedése iránt, ezek a kutatások elsősorban a „kollektív pszichológiát, az individuális tudat személytelen oldalát, vagyis azt a közös tudattartalmat fejezik ki, amely a kisebb-nagyobb társadalmi csoportok sajátja, s eközben a világszemlélet elemeinek egy adott, konkrét személyiség tudatában kialakult egyedülálló konstellációja az esetek többségében elkerüli a figyelmünket".[20]

Azonban a probléma, amit Gurjevics észlel, nem a történészek szűklátókörűségéből fakad. Az egyéni tudat más rugóra jár, mint a társas-szociális világ jelenségei – azért egyéni. Bár a mai politológiában tekintélyes képviselői vannak annak a tételnek, hogy a szociális események összessége nem egyéb, mint az egyéni döntések kórusa – e nézet egyik határozott képviselője közismerten Margaret Thatcher volt, aki szerint társadalom sem létezik –, látnunk kell: az a társadalom, ahol az egyéni döntések mechanikusan összegezhetők kollektív jelenséggé, nem lehet más, csak falanszter. A társas-társadalmi történések egyéni döntések sokféleségéből alakulnak ki, még akkor is, ha bizonyos helyzetekben – miként a fenti példákban – az egyének tömegei meglepően hasonlóan viselkednek. Valójában ugyanis – és ez az, ami némi optimizmusra késztet – más társas-társadalmi közegben ugyanazok az egyének másként fognak viselkedni és dönteni – ahogyan ezt a történelem egész menete tanúsítja. Ezen túl remélhetően mindig lesznek egyének, csoportok, amelyek szembeszállnak az uniformizáló erőkkel – hiszen még a Huxley *Szép új világ* című könyvében gonddal megtervezett műtársadalom esetében is hiba csúszik a gépezetbe. Vagyis az egyéni identitás pszichológiai és történeti jellegzetességeinek megfejtéséhez akkor jutunk közelebb, ha a meghatározott történelmi szakaszokban felépülő identitásformákat hasonlítjuk össze.

A konkrét egyén

Kiindulópontunk a „konkrét egyén" – ahogyan a francia szociológiában nevezik –, vagyis az identitásnak az az aspektusa, ahogyan az egyének észlelik testi valóságukat. Feltevésünk szerint a tömegkommunikáció meghatározott hatásai meggyőzően azonosíthatók annak a vizsgálata alapján, hogyan változtatták meg az egyének viszonyát materiális énjükkel, a saját testükkel.

A testhez való viszonynak és sokféle történeti és kulturális változata létezik. Az elmúlt évtizedekben sokan és sokféleképpen próbálták interpretálni a „természetesség" fogalmát, alkalmanként a falusiakat, távoli földrészek lakóit, vagy legújabban a (teljességgel ismeretlen történelmi és földrajzi feltételekhez kapcsolódó) vadász és gyűjtögető népcsoportot téve meg e sajátosság hordozóinak. A természetesség kategóriája azonban az emberi társadalomban nem értelmezhető, Robinson Crusoe-t kivéve egyetlen ember sem élt természetes körülmények között. Ugyanakkor cáfolhatatlan élettani és antropológiai adatok bizonyítják, hogy a modernizáció embere többet tudott a saját testének működéséről, mint elődei és utódai, és jobb viszonyban is volt vele. Bár a modernizációnak a mai társadalomtudományokban sokféle, többek között bíráló leírása és értékelése létezik, meglepően kevés figyelmet kaptak az adott időszakban lezajlott antropológiai és demográfiai változások. Holott ezek hatására az emberek millióinak élete változott meg, általuk teremtődött meg az egyéni sorsválasztás és identitás lehetősége materiális síkon is. A 17. századtól kezdve folyamatosan csökken, majd a töredékére zsugorodik a gyerekként, fiatalon meghaltak száma, a világ tehetősebb országaiban folyamatosan javulnak az élet materiális körülményei.[21] A táplálkozásban is radikális változások mentek végbe, a lakosság egyre szélesebb rétegei jutottak állati fehérjéhez, és nőtt a hozzáférhető étel mennyisége is. Az életkörülmények javulása radikális változást eredményezett az egyének élettartamában. Livi-Bacci[22] adatai szerint az elmúlt mintegy 150 évben 40 évvel nőtt az emberek átlagos élettartama. A demográfiai körülmények pozitív változásai fordulatot hoztak az egyéni identitás szempontjából is: a halálozások csökkenése és az életkörülmények javulása csökkentette a halál állandó fenyegetését, és tervezhetővé tette az emberi életet. A hosszabb élettartam és a kiszámíthatóság teremtette meg a lehetőséget a tartós kötődésre és az ehhez kapcsolódó mélyebb érzelmi kapcsolatra a szülők és gyermekeik között – a személyes visszajelzéseket nyújtó, szerető és tartós személyi környezet az egyéni identitásépítés nélkülözhetetlen előfeltétele.

A történettudományban lényegében konszenzus van a tekintetben, hogy az egyéni identitás különleges jelentőségre tesz szert a modernizáció során. A polgárosodás, az ipari fejlődés, a politikai részvétel mind olyan körülmények, amelyek feltételezik az egyéni kezdeményezést és döntést. Mindezek előtt azonban az ember és a teste között létesült viszony, az élet kiszámíthatósága és a hosszabb élettartam megvalósulása nyitotta meg az utat. Így lett a modernizáció az a társadalmi formáció, amely bizonyos értelemben tömegek számára tette lehetővé az egyéni identitást, amely korábban, csakúgy, mint a vezetéknevek, csak a privilegizált társadalmi rétegek számára volt elérhető. A testtel való megjavult viszony tükröződött a testi tökéletesség, a sport, az emberi erő és szépség kultuszának kibontakozásában. Ha az a kérdés vetődik fel, hordozta-e magában a kibontakozó testkultusz a testiséggel való mai, eltorzult viszonyt, érdemes felidézni, hogy ebben az időben

[20] Uo., 10.

[21] Mario Montanari: *Éhség és bőség*. Budapest, Atlantisz, 1996.

[22] Massimo Livi-Bacci: *A világ népességének rövid története*. Budapest, Osiris, 1999.

a testtel való törődés célja egyéni: egészség, harmónia, nem a külsőségeken van a hangsúly. A testkultusz korai képviselői, például a gyógytorna és a terhestorna hazai meghonosítójának tartott Madzsar Alice elutasítja a mesterséges testalakító szereket, hevesen ellenzi a fűző használatát. Azt emeli ki, hogy az egyén felelős saját egészségének megőrzésében, abban, hogy minél tovább megőrizze erejét és képességeit.[23] A későbbi fejlemények tükrében komikusan álszentnek tűnik a Coubertin szellemében a 19–20. század fordulóján született olimpiai eskü: *„A legfontosabb dolog az olimpiai játékokban nem a győzelem, hanem a részvétel, hasonlóan az élethez: nem a diadal, az igyekezet a fontosabb. A legalapvetőbb dolog nem az, hogy legyőzd társaid, hanem, hogy küzdj jól."*

Tükrök és reflexiók

Rendkívül izgalmas kultúrtörténeti kérdés, amelyet nem tanulmányoztak kellő alapossággal: milyen szerepet játszik a testhez való viszonyban és az egyéni identitás formálódásában az a mód, ahogyan az egyének önmaguk számára megjelennek? Gerard Vincent, a magánélet történetét kutató francia történeti iskola tagja arra hívja fel a figyelmet, hogy a legújabb korig a legtöbb embernek csak bizonytalan elképzelése volt saját arcvonásairól, vagy arról, milyennek látszik kívülről a teste. Az emberek olyan testben éltek, amelyet nem ismertek alaposan.[24] Az én reprezentációi – miként a középkori irodalom vagy emberábrázolás tükrözi – az újkort megelőzően kevéssé materializálódnak, inkább kapcsolódnak a spiritualitáshoz, és jóval kisebb a jelentősége a külső megjelenésnek. E tekintetben is az érett modernizáció, a 19. század hozott a tömegek számára is elérhető változásokat: a saját külső ismerete megszűnik privilégium lenni.[25] A tükörrel való rendelkezés még az 1800-as években sem általános: többnyire csak a borbély rendelkezik vele, nála pedig csak férfiak fordulnak meg. A szegényebb családok otthonaiban még a 20. század első évtizedeiben is legfeljebb zsebtükör volt, szintén elsősorban a borotválkozás elősegítésére. A nagyméretű tükrök elterjedése a fürdőszobák terjedéséhez kapcsolódik. Vincent hangsúlyozza, hogy a saját külső alaposabb ismerete elősegítette az egyéni öntudat határozottabbá válását.

A tükör elterjedésével egy időben, vagy talán még korábban jelenik meg minden képhordozó kommunikáció őse, a fénykép. A 20. század jelentős gondolkodói

23 Dr. Madzsar Józsefné Jászi Alice: *A női testkultúra új útjai.* Budapest, 1977. (eredetileg 1930.)

24 Gerard Vincent: Le corps et l'enigme sexuelle. In: Philip Aries – Jacques Duby (szerk.): *Histoire de la vie privée.* Seuil, Paris, 1987.

25 Alain Corbin: The Secret of the Individual. In: Michelle Perrot (szerk): *A History of Private Life IV. From the Fires of Revolution to the Great War.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1990.

vélik úgy, hogy a fényképezés felfedezésével jár együtt az identitást ma súlyosan fenyegető körülmény felbukkanása: a valóság és a fikció közötti határok leomlása. Susan Sontag[26] szerint a fényképezés során „elmosódik a határvonal a csúf és a szép, az igaz és a hamis dolgok közötti különbség, a valódi dolgok képmásai beágyazódnak a képek képmásai közé". A fénykép ugyanis – írja Sontag, nem egyszerűen lemásolja a valóságot, hanem újra felhasználja, sémákká silányítja. Hozzá hasonlóan Baudrillard[27] is úgy véli, hogy a fénykép valójában az „optikai szemfényvesztés" egy sajátos formája, amely ugyan aprólékos részletességgel követi a valóságot, mégis mesterséges, és önmaga is tárggyá válik. „A technikán keresztül a kérdés emígyen alakul: mi gondoljuk a világot, vagy a világ gondol minket? A fényképen keresztül a tárgy néz és gondol minket."

A mi szempontunkból a fényképezésnek az az aspektusa fontos, hogyan tükröződik az egyéni identitás helyzete a fényképezés iránti igényben, és hogyan mutatkoznak meg az egyének a fényképeken. Az kezdetektől fogva nyilvánvaló, hogy a fénykép részben része, részben elősegítője az egyéni identitás tudatának – sokan szerették volna megörökíteni önmagukat mások, az utókor, gyermekeik, unokáik számára. A portréfestészet különösen népszerűvé válik a 18. században, majd divattá vált, hogy az emberek magukkal hordozták szeretteik miniatűr arcképét. Ezek a lehetőségek azonban elsősorban a tehetősek számára voltak adottak, míg a fénykép nem sokkal a technikai felfedezések után hozzáférhetővé vált a hétköznapi emberek számára is. Megjelenése egybeesett az egyéni identitáskeresés felfelé ívelő szakaszával. A fényképészek legfontosabb kliensei a 20. század feltörekvő kispolgári rétege, kispolgárok, kistisztviselők, vegyeskereskedők – „ők vélik megnyerni a fotográfiában önnön jelentőségük megörökítésének kifejezési formáját" – írja Szilágyi Gábor[28] hazai fotótörténész. Amerikában vándorfotográfusok utazzák be a vidéket, fényképeket készítenek a farmercsaládokról, és lehetőséget teremtenek, hogy a családfő a ház fő helyére akassza ki saját képét.[29]

Az „optikai szemfényvesztés" kétségkívül megvalósul a megrendelésre készült portrékon is: minden fényképészettörténet megemlíti a megrendelők azzal kapcsolatos igényeit, hogy a fényképész hogy igazítsa ki azt, ami az arcukban visszataszító, megfelelő beállítással leplezze fogyatékosságaikat. A fényképek külsőségei gyakran szintén azt sugallják, hogy a kép nem a mindennapi valóság része, a fényképezés ünnepélyes aktus. A műterem színházra hasonlít, a szereplők felveszik a legszebb ruhájukat, a felvételek beállítottak. Hamarosan felbukkan a retusálás és a színezés technikája is. A fényképezkedők sokasága igyekszik hamis látszatot kelteni önmagával szemben. Bizonyára nem elhanyagolható különbség, hogy ek-

26 Susan Sontag: *A fényképezésről.* Budapest, Európa, 2010.

27 Jean Baudrillard: *Az utolsó előtti pillanat.* Budapest, Magvető, 119.

28 Szilágyi Gábor: *A fotóművészet története.* Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1982. 73.

29 Frédéric Barbier – Catherine Bertho Lavenir: *A média története.* Budapest, Osiris, 2004. 190.

kor még az emberek nem a saját testüket alakították, csak az arról készült képet, ám ennek is megvoltak a maga határai. A fényképnek hasonlítania kellett a modellre, a fényképész – ha nem művészi fotót készített – csak addig alkalmazhatta a trükkjeit, amíg a megrendelő még ráismert magára. A fényképek alakításánál a viszonyítás az egyén maga. A fénykép későbbi utódainál jóval inkább alkalmas a tükörreflexióra, amelyet Baudrillard az „eleven identitás" előfeltételének tart.

Utánzás és azonosulás

A sztárkultusz, a híres emberek utánzására való hajlam régi keletű, a divat „fertőző" voltát már a 19. század híres tömegkutatói megfigyelték. Tarde a 19. században, még a képi kommunikáció tömegessé válása előtt megfigyelte az utánzás rendkívüli késztetését, és azt, hogy az emberek nem feltétlenül a magasabb szociális státuszúakat utánozzák. Utánzásra késztet az is – állapítja meg –, ha bizonyos emberek gyakran találkoznak, vagy hosszabb időt töltenek együtt. Honfitársa, Marcel Mauss[30] észleli, hogy bizonyos gesztusok, viselkedésformák, a katonák díszlépése, a dobolás ritmusa eltérő nemzeti karakterrel rendelkezik a francia és az angol hadseregben – sok éves közös tevékenység és utánzás termékeként.

Már a fénykép is jelentős változásokat hoz ezen a téren, mivel a fotók jóval népesebb közönséghez jutnak el a nyomtatott sajtón keresztül, mint amikor még kizárólag személyes találkozás segítségével volt lehetséges megismerni, hogyan öltöznek, viselkednek mások. A film megjelenésével azonban az utánzás új minősége köszönt be, amely már nem a külsőségekre vonatkozik. Azáltal, hogy komplex azonosulási mintát kínál, a mozgókép jelentősen növeli a külső viszonyítás jelentőségét az énkép alakításában. Az azonosulás jóval mélyebben érinti a személyiséget, mint az egyszerű utánzás, nemcsak azért, mert összetettebb viselkedésegyüttesek átvételét kínálja fel, hanem mert – látszólag – bepillantást enged a bemutatott személy belső világába, érzelmeibe. Új fejlemény az is, hogy a fotóval ellentétben a film tömegtermék, gyorsan népszerűvé válik a népesség azon csoportjaiban is, amelyek a nyomtatott sajtó iránt csekély érdeklődést mutattak.

Mauss az elsők között figyeli meg a divatos filmen látottak szuggesztív hatását. New Yorkban kórházba kerülve eltöpreng, miért ismerős neki az ápolónők járása? Ráébred, hogy a moziból: amerikai filmeken látott így járni fiatal lányokat, majd Franciaországba hazatérve észreveszi, hogy a párizsi lányok hasonlóképpen járnak. Arra hívja fel a figyelmet, hogy az utánzás nem közönségesen az ismétlésre való késztetés, a szokások: technikák, „a kollektív és gyakorlati ész művei".

[30] Marcel Mauss: *Szociológia és antropológia.* Budapest, Osiris, 2004.

Marcuse híres könyvében[31] az elsők között figyeli meg a fogyasztói kultúra azon jellegzetességét, hogy utánzásra és konformizmusra késztet. Meglepő, hogy az azóta eltelt időben a társadalomtudományok alig reflektáltak arra a reklámiparban egyébként széles körben ismert és alkalmazott összefüggésre, hogy ha sikerül sok emberhez egyidejűleg eljuttatni egy üzenetet, az nagy eséllyel tömeges utánzáshoz fog vezetni. Nincs szükség különleges tartalomra, elég, ha az egyéneknek az az élménye, hogy sokan mások, „mindenki" ugyanazt kedveli, csinálja. Az utánzás evolúciós késztetése a fizikai jelenlét esetében is akkor a legerősebb, ha az egyének egy tömeg tagjai. A mozivásznon, a képernyőn, a hatalmas poszteren megjelenő azonos tartalom képes felébreszteni ezt az érzést. Hasonlóan triviális effektus az üzenet gyakori ismétlése – a sokszor hallott kép és szöveg az egyén akaratától függetlenül rögzül, gyakran észrevétlenül.

Ugyanakkor fontos gyakorlati ismeretté válik az a megfigyelés, hogy a mozgókép minden korábbinál hatékonyabban avatkozik be az azonosulás, az identitásépítés folyamatába. A húszas-harmincas években már dúl a sztárkultusz, a filmvászon szereplők nemcsak korábban nem ismert mértékű nyilvánosságot szereznek maguknak, hanem hisztérikus imádatot, tömeges utánzást. Nem meglepő, hogy a 20. század nagy diktátorai előszeretettel és nagy hatékonysággal használták fel a filmet a saját céljaikra. A lelkes tömegek előtt szónokoló Hitler és Sztálin képe kitörölhetetlenül belevésődött az emberiség emlékezetébe, legyen szó az egyéni identitás és a testiség kapcsolatáról. Érdemes külön kiemelni Leni Riefenstahl tevékenységét, amellyel a náci propaganda részévé tette a testi szépség és erő kultuszát.

A filmipar gyorsan növekedő politikai és gazdasági befolyásával már a kezdetektől hatással van a médiumok hatásvizsgálatára is. A harmincas években az Egyesült Államokban kudarcot vall egy kutatócsoport erőfeszítése, hogy a filmek fiatalokra és gyerekekre gyakorolt negatív hatásait alátámasztó kutatásaik eredményét nyilvánosságra hozzák: a filmgyártók elérik, hogy a munka több évtizedre az íróasztal fiókjába kerül. A szerzők rezignációval állapítják meg, hogy a társadalomtudomány eredményei csekély hatást gyakoroltak a filmek világára, és Hollywood fenntarthatta öncenzúráját. „Időről időre történtek erőfeszítések, hogy a társadalomtudományokat bevonják a (médiatartalmakkal kapcsolatos) vitákba, de az eredmények kivétel nélkül kiábrándították azokat, akiknek erkölcsi vagy politikai aggályaik voltak."[32]

[31] Herbert Marcuse: *The One Dimensional Man.* Aylesbury, Abacus, 1972.

[32] Garth S. Jowett – Ian C. Jarvie – Kathrin H. Fuller: *Children and the Movies. Media Influence and the Payne Fund Controversies.* Cambridte University Press, 1992. 120. A Payne Fund Studies története egyúttal magyarázatot szolgáltathat arra nézve, miért nem születtek megbízható eredmények a médiahatásokkal kapcsolatban.

A mozgókép azonosulásra gerjesztő hatása megsokszorozódik a televízió médiuma által, amely lényegében a legtöbb társadalom minden tagját elérte. A televízió ott van a lakásban, az együtt élők együtt látják. Az üzenetek a személyes diskurzusok részévé válnak, akár azért, mert a nézőket valóban érdekli, de akkor is, ha bosszúságot vált ki, mert túlságosan távol érzik maguktól – és anélkül, hogy különösképpen a tudatában lennének, bensőséges tagjai lesznek egy virtuális tömegnek. A sorozatok tagjai részévé válnak a személyes szociális mezőnek – a szaktudományban paraszociális kapcsolat a nevük.

Aligha vonható kétségbe annak a jelentősége – írja Angelusz Róbert – hogy a mai komplex, zsúfolt és kockázatos világban a televízió a nagyközönség csaknem egészével képes kapcsolatot teremteni és meghatározott közleményeket eljuttatni. „A figyelemnek ez a nagyfokú fókuszálása egy rendkívül differenciált státuszokat és életvilágokat átfogó társadalomban közös élmények kialakításával és konstruálásával olyan feltételeket teremtett, amelyek között – némi nagyvonalúság mellett – nem tűnik megengedhetetlennek a világot egy globális faluhoz hasonlítani."[33] Ebben a faluban azonban nincs templom, főtér, sem út, nincs kút, ahol megállnának beszélgetni az emberek, miközben üressé, élettelenné válik a valódi falu vagy városrész is, amelyben eddig az életüket élték. A képernyők továbbra is tömegével kínálnak azonosulási mintákat, csakhogy ezek nem valódi, hanem csinált emberek. És vajon ki konstruálja a közös élményeket? A televízió működtetésében egyre nagyobb teret nyer a partikuláris, kereskedelmi érdek. Az ezredfordulóra a közszolgálati műsorszórás szinte minden országban arcát veszti vagy megszűnik, az elektronikus kommunikáció, az internet pedig eleve kereskedelmi céllal működik. Különös paradoxon, hogy a mindennél átütőbb hatékonyságú médiumok a közérdek képviselete és kontroll nélkül maradtak. Nemcsak a szabályozás szűnt meg, hanem annak a lehetősége is rendkívüli mértékben beszűkül, hogy közérdeket vagy egyéni látásmódot tükröző termékek szülessenek. Mulattató a néző „műsorfogyasztásának" szerepéről beszélni akkor, amikor a sugárzott műsorok tartalmukban és külsőségeikben is egymás ikertestvérei.

A legújabb és napjainkra talán már a legbefolyásosabb médium, az internet látszólag lényegesen nagyobb teret enged az egyéni kezdeményezésnek, az interaktivitás lehetőségeinek, ám alapvetően ez is illúziónak bizonyult. Anyagi támogatás és megfelelő szervezettség nélkül a feltett tartalmaknak csak egy töredéke jut el a szélesebb közönséghez. Patricia Wallace,[34] az internetes kommunikáció pszichológiai jellegzetességeivel foglalkozó szerző, arra is felhívja a figyelmet, hogy az interneten megnyilvánulók képzeletbeli színpadon szerepelnek, képzeletbeli közönség előtt. Wallace elsősorban annak a veszélyét látja, hogy a fórumok, blogok

[33] Angelusz Róbert: *A láthatóság görbe tükrei.* Budapest, Új Mandátum, 2000. 62.
[34] Patricia Wallace: *Az internet pszichológiája.* Budapest, Osiris, 2002.

szereplői túlbecsülik a sokaságot, amely az üzenetüket látni fogja, úgy érzik, hogy a „nagy nyilvánossághoz" szólnak. Így azonban az önbemutatás szerepjáték, elvész a személyesség, a visszajelzések hatására történő korrekció. Az „arctalan közönség" másik veszélye a magánéleti titkok feltárása: a képernyő előtt megszűnik az azzal kapcsolatos veszélyérzet, hogy illetéktelen kezekbe kerülnek intim információk. Ugyanakkor az elektronikus médiumok mögött álló gazdasági szervezetek is jóval eredményesebbekké váltak a tekintetben, hogy a nekik tetsző üzeneteket az egyéneket, kisebb csoportokat megszólítva juttassák el a közönséghez.

A tömegkommunikáció ártalmaival kapcsolatban sokszor hangoztatott érv, hogy a nézőnek módjában áll elzárni a készüléket, más adásra kapcsolni, az internet a tartalmak rendkívüli sokaságát kínálja az egyénnek, amelyből válogathat. Csakhogy a nagy tömegek számára küldött üzenetek elől elrejtőzni képtelenség. Az egyén vagy az egészből (így a társadalmi diskurzus jelentős részéből, az események követéséből) is kizárja magát, vagy kénytelen kritikátlanul magához engedni az özönlő tartalmakat.[35] Bizonyos üzenetfajták a kommunikációs csatornák sokaságát uralják, azokat is, amelyek az egyén számára elzárhatatlanok. (Legördülő hirdetések, gigantposzterek, üzletekben működő készülékek.) A tömegkommunikáció mai működése valójában éppen az egyéni viszonyulást teszi lehetetlenné a médiumok használatával vagy az általuk közvetített tartalommal kapcsolatban.

„Ti mind egyéniségek vagytok!"[36]

A posztmodern valóság és társadalom sok gazdasági és társadalmi körülménye (a lokalitás leértékelődése, a foglalkozások identitásképző szerepének megszűnése stb.) nehezíti ma, hogy az egyének létrehozzák egyedi identitásukat. Baudrillard szavaival: „Egész történet született a társadalmival szembeállított szubjektumról és individuumról. Mára azonban a szubjektum mintegy varázsütésre eltűnt. Elvesztette a szabadságát, sem az eredetének, sem a finalitásának nem ura többé, mert a hálózat túsza lett."[37]

Le Bart, az individualitás posztmodern változásairól írott könyvében a leginkább alapvető változások közé sorolja azokat, amelyek a testtel való viszonyban

[35] E sorok írója szociálpszichológiai önkísérlet gyanánt soha nem nézett meg egyetlen valóságshow adást sem. Ennek ellenére az első, nagy közönséghatást kiváltó sorozatok után tudta minden szereplő nevét, a győztest és a fontosabb eseményeket is.
[36] Idézet a *Brian élete* című filmből. A jelenetben Brian – aki tulajdonképpen Jézus megszemélyesítője – többször elmondja az őt ünneplő tömegnek: „Ti mind különbözőek vagytok! Ti mind egyéniségek vagytok!" – mire a közönségből megszólal egy ember: „Én nem!"
[37] Baudrillard i. m. (27. lj.) 70.

végbementek.[38] Korábban a testi adottságok – a nem, az alak, az arcvonások, vagy a betegség, az életkor – az identitást a leginkább meghatározó jegyek voltak, börtön és egyúttal biztonságos menedék, hiszen a testi sajátosságok a legszigorúbb magánügyeknek számítottak. Ennek az identitásnak csak a körvonalait volt képes megváltoztatni a ruha, vagy a frizura. A 21. századi ember számára új helyzet állt elő: a test a korábbitól eltérően már nem stabil és tehetetlen, hanem tetszés szerint javítható, újraalkotható. A stabilitásról ugyan le kell mondani, de a test nem a végzet többé, sem az adottságok, sem a korosodás. A sors adta test felváltható a megalkotott testtel. Giddens idézett munkájában az anorexiával kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a késő modernitás időszakában nyomás nehezedik az egyénekre, hogy a testi megjelenésüket alakítsák.[39]

Csakhogy a testet börtönnek tekintő ál-szabadságmozgalmak magukban foglalják azt a burkolt feltételezést, hogy az egyének rendelkeznek valamiféle elvont szépség- és tökéletességideállal, amelyet a test börtönéből szabadulva megvalósítanak. Ám az ideálok mindig külső eredetűek, csak a nekünk felkínált készletből válogathatunk. A nagy tömegű mintából azonban nem lehet válogatni, részben a túl sok lehetőség miatt, de amiatt sem, mivel nem működnek a személyre szóló, együtt élő közösségektől származó kapaszkodók azzal kapcsolatban, mi a szép és a csúnya, a vonzó vagy a taszító. Ahogyan Christopher Lasch fogalmaz:

> „Ma, amikor a nyilvánosság és a közösség árnyékká változott, világosabban látjuk, menynyire szükségünk volt rá. Ezt az igényt hosszú időre elfelejtettük annak a kezdeti felszabadultságnak a fényében, ami a fejlett belső élet felfedezését kísérte, egy olyan életet, amely felszabadult a szomszédok kíváncsiskodó szemlélődése, a falusiak előítéletei, az idősek tapintatlan jelenléte és minden alól, ami szűk, fojtogató és kisszerű volt. Most azonban az is láthatóvá vált, hogy közösségi életünk összeomlása a magánéletünket is szegényebbé tette. A képzeletünket már nem kötik külső kényszerek, de a korábbiaknál jóval inkább ki van téve a belső impulzusok és szorongások zsarnokságának. A fantázia nem szabad többé, amikor felszabadítja önmagát az alól, hogy szembesüljön a világ gyakorlati megtapasztalásával."[40]

Az eredmény a személytelen séma, amely mindenkire hasonlít, de valójában senkire sem. E szépségideál egyik első képviselője Marilyn Monroe, a szexszimbólum, akinek a kegyeiért a politikai és intellektuális elit prominens tagjai küzdöttek, és akinek szinte minden arcrészlete plasztikai sebészek munkája volt. Több mint szimbolikus értékű, hogy régi arcával valódi nevét is levetette. A babaszépségű, játékra alkalmatlan baba a brandépítés szabályainak megfelelően a gyerek-

[38] Christian LE BART: *L'individualisation.* Paris, Les Presses Sciences, 2008. 232.
[39] GIDDENS i. m. (18. lj.).
[40] Christpher LASCH: *The minimal self.* Chaucer Press, 1984. 33.

szobákban is megjelenik. Az, ami korábban „szexepil" volt – egy kicsit elálló fog, vastagabb szemöldök –, egyszerre zavarónak, csúnyának látszik, a fogszabályzót viszont nem kell szégyellni még a középkorúaknak sem.

Mára az „identitásszabászat" kiválóan jövedelmező gazdasági ág lett. A hírfolyamot böngészve értesülhetünk,[41] hogy Kínában jogszabály készül a fiatalkorú lányok körében járványszerűen terjedő plasztikai műtétek ellen. A sebészek az iskolásoknak kedvezményeket adnak az árból a nyári szünet idejére. Kommentátorok szerint sok esetben a szülők maguk is támogatják, hogy a gyerek szépítő műtéten essen át, mi több, képesek valótlanságot állítani gyerekük korával kapcsolatban. A kínai szakemberek ellenzik a tizenéveseken végzett esztétikai műtéteket, mert a fizikai növekedés ebben a korban még nem fejeződött be teljesen, az arcarányok változhatnak. A kínai fiatalok a leggyakrabban szemhéj- és orrműtétet igényelnek, hogy csökkentsék megjelenésük ázsiai jellegét. A dél-koreai nők 20%-a esett már át szépészeti operáción, más adatok szerint ez az arány a 18–30 évesek körében eléri a 75%-ot. Beszámolók szerint nemcsak a nők, a férfiak is egyre többször fordulnak plasztikai sebészhez a külsejük átalakítása érdekében: a paciensek gyakran egy híres médiasztár fényképét viszik magukkal. A jelenséget a videofelvételeken megszólaló dél-koreaiak azzal magyarázzák, hogy növelni szeretnék versenyképességüket és társadalmi esélyeiket. Japán bloggerek 2013 tavaszán meglepő felfedezést tettek: a dél-koreai szépségverseny első 12 helyezettjének arcát egyforma séma szerint alakították. Bár később felmerült, hogy a képek is manipuláltak,[42] a *Huffington Post* kommentátora megállapítja: hasonló volt a helyzet a 2012-es Miss Amerika szépségkirálynő-választáson. Az ott indulókon is látható volt a szépészeti sebészet hatása. A helyzetről beszámoló riporter szükségesnek látja leszögezni: ez egyébként magánügy és személyes döntés kérdése.[43] Csakhogy a szépészeti sebészhez forduló kelet-ázsiai és amerikai hölgyek között van egy jelentős különbség: a ferde szem, az etnikai sajátosságok korábban az egyéni identitás fontos alkotóelemei voltak. A plasztikai sebészet fontos központja a konzervatív Irán is, ahol az orrplasztika hódít tömegesen a nők körében. Miközben a globális világ nemzetek fölötti szervezetei törvényekkel, hangos retorikával küzdenek a rasszizmus ellen, az egyetemes szépségideál fehér és európai. Hiszen fehérek és európaiak a képernyőkön látható sztármenedzserek, a leggazdagabb emberek, a legsikeresebb filmszereplők – a reklámokat pedig azért uralják, mert ők tetszenek a legjobban az embereknek.

[41] http://szepsegapolas.tlap.hu/magazin/esztetikai-celu-plasztikai-sebeszeti-beavatkozasok-divatja-kinaban-mar-tiltanak-a-fiatalkoruak-koreben/
http://www.elitmed.hu/ilam/hirvilag/kinai_divat_plasztikai_sebeszet_tinedzsereknek_10143/
[42] http://fashionista.com/2013/08/miss-korea-contestant-confessions-plastic-surger/
http://www.huffingtonpost.com/2013/04/25/miss-korea-contestants-2013-photos_n_3157026.html
[43] http://kotaku.com/blame-photoshop-for-koreas-beauty-queen-clones-482285894

A test és az identitás közötti eltorzult viszony másik látványos felülete a kövérség–soványság dimenziója. Bár a kóros soványságot, az anorexiát a legtöbben étkezési zavarnak minősítenék, a szakemberek széles körű tapasztalata szerint a testkép zavaráról van szó. Az anorexiás lányok még akkor is kövérnek látják önmagukat, amikor már életveszélyesen lefogynak. De ez a jelenség viszonylag új fejlemény az anorexia kórtörténetében: bár magát a betegséget már az 1800-as évek végén ismerték, a testkép torzulása, a kövérségtől való fóbia az 1960-as évek kórleírásaiban jelenik meg először.[44]

Megjegyzendő, hogy a természetellenes soványság ma már egyáltalán nem korlátozódik az evést kényszeresen elutasítók viszonylag szűk csoportjára: a nagy divatcégek minden tiltakozás és korlátozási kísérlet ellenére agársovány (és gyakran fiatal, vagy gyerekkorú) lányokra aggatják ruhamodelljeiket. Szakszerű szociológiai vizsgálat eredményei ugyan nem ismertek, de az alkalmanként megkérdezett férfiak egyike sem találta vonzónak a kiálló csontozatú lányokat. Egy magyarázat szerint a divatcégek azért alkalmazzák őket, mert minimális domborulataikhoz alig kell szabni az anyagot. Minden irracionalitás ellenére sikerült megteremteni az éhenhalás határán tántorgó szépségideált, amelyet sokan követnek, hogy a „versenyképességüket" fokozzák.

Az anorexia jelentősége azonban ma már eltörpül a világ egyik legnagyobb közegészségügyi problémájává vált elhízás mögött. A WHO adatai szerint több mint egymilliárd a túlsúlyos emberek száma, és több százmillióra tehető az elhízottaké. Az elhízás olyan országokban is megjelent, ahol több évszázados hagyomány volt a mértékletes táplálkozás, például Indiában és Indonéziában.

Az elhízottság terjedésében természetesen nem valamiféle szépségideál követése játssza a döntő szerepet, hanem az egyén és szervezete között súlyosan megromlott viszony. Miközben a WHO és az elhízással foglalkozó más nemzetközi szervezetek kizárólag az egyének rossz szokásait, a túlzott kalóriabevitelt és a mozgásszegény életmódot kárhoztatják az elhízottság kialakulásában, a szakértők és a közönség számára is nyilvánvaló, hogy a tömegkommunikáció meghatározott tartalmai alapvető jelentőségűek az elhízás tömegessé válásában. A hatásnak csak az egyik része a marketing, az étkezés kultusszá emelése, az élelmiszereket és a velük foglalkozókat bemutató show-k, külön csatornák. Legalább ennyire jelentős azoknak az üzeneteknek a hatása, amelyek azt sugallják, hogy nincs szükség az önszabályozásra, a boldogság azonos a testi szükségletek azonnali kielégítésével. Forgács Attila, a probléma egyik neves hazai szakértője idézi azt az adatot, amely szerint az egyének az élelmiszer-vásárlásra vonatkozó döntések 70%-át nem tervezett, impulzív, félig tudattalan hatásokra hozzák.[45] Figyelemre méltó – például a H1N1 járvány sohasem bizonyított veszélye elhárítását célzó anyagi áldozatokat és

44 Csabai Márta – Erős Ferenc: *Testhatárok és énhatárok.* Budapest, Jószöveg, 2000.

45 http://www.matud.iif.hu/2010/11/03.htm

egyéb erőfeszítéseket tekintetbe véve –, hogy sem a nemzetközi szervezetek, sem a nemzeti kormányok nem foglalkoznak komolyan az elhízottságnak az egyének életét nyomorító, az egészségügyi kasszákat pedig már a közeljövőben súlyosan terhelő elhízottság és az evésre buzdító marketing összefüggéseivel.

Tabudöngetés

Az egyéni identitással való rendelkezés fontos aspektusa, milyen mértékben képes az egyén tudatosan ellenőrizni saját késztetéseit, szükségleteit. A nyugati kultúra modern értelemben vett individuuma a modernizációs eszmevilág normái szerint azért is képes a sorsa irányítására, mivel – amellett, hogy elődeinél jobban érti a természet és a társadalom működését – nem rabja az ösztöneinek, a jövő érdekében képes uralkodni rajtuk, maga szabja meg, mikor és milyen feltételek között enged nekik. A nem az európai civilizációhoz tartozó népekkel való találkozások tovább erősítették a polgárosodó Európa közfelfogását, amely szerint a civilizáltság a belső késztetéseken való uralkodást jelenti.[46]

Norbert Elias[47] az európai civilizáció kultúrtörténetének vizsgálata kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a „civilizáltság" hiányai nemcsak a természeti népek körében voltak jelen, az európai kultúrtörténetnek is voltak hasonló korszakai. Csakhogy Európában – hívja fel a figyelmet Elias – végbement egyfajta fejlődés, a civilizáció folyamata, amelynek során korlátozás alá kerültek a nyers testi szükségletek, a mohó és gátlástalan étkezés, kialakult a tisztaság és higiéné kultusza, korlátozás alá került a szexualitás és a „támadó kedv".[48] A belső impulzusok, vágyak kielégítése civilizált formát öltött, létrejött a belső tiltás, a „feszélyezettség" érzése – amely nem más, mint a civilizációs gátlások, a szégyen, a bűntudat alapja. A szégyennek ezen túl nemcsak az önkontroll működésében van fontos szerepe, hanem az egyén méltóságának megőrzésében is – hívja fel a figyelmet Schneider, amerikai családterapeuta.[49] A fájdalom, a súlyos szenvedés, az evés és az ürítés nyilvánossá tétele valójában a dehumanizáció veszélyét jelenti, azt, hogy az egyén testi funkcióira redukálódik.

46 Bár a híres antropológusok Margaret Meadtől Róheim Gézáig úgy tekintettek az általuk vizsgált óceániai, ausztrál stb. törzsekre, mint a természet „romlatlan gyermekeire", valójában ekkor már nemigen volt a földön olyan népcsoport, amelyet ne érintett volna a nyugati befolyás, a hittérítés, a kereskedelem.

47 Elias 1936-ban készült munkája, *A civilizáció folyamata* csak a hatvanas években vált széles körben ismertté a társadalomtudományban.

48 Meglepő, hogy a hasonló témákkal foglalkozó, ráadásul gyakran azonos forrásokat is használó Foucault soha nem hivatkozik Elias munkáira.

49 Carl D. Schneider: *Shame, Exposure and Privacy.* New York, Norton, 1991.

David Riesman, aki – a mai globalizációs feltételeket sok tekintetben megelőző – egyesült államokbeli tapasztalatait írja le, már 1954-ben észleli, hogy az embereket irányító korábbi belső iránytűk hatása csökken, és a viselkedés szabályozása egyre inkább a külső korlátok hatása alá kerül. A 80-as évektől ezt a folyamatot nagymértékben felerősítik a kibontakozó globalizáció gazdasági és társadalmi hatásai. Az evés, a szex, a nemiség ingereinek állandó jelenléte a képernyőkön és a kirakatokban a gátlások felépülésének, tartósságának az útjába áll. Ahhoz, hogy adott esetben képesek legyünk uralkodni étvágyunkon, szexuális vágyainkon, megfelelő önuralommal rendelkezzünk ahhoz, hogy ne toroljuk meg erőszakkal a sérelmeinket, rendelkeznünk kell azzal a képességgel, hogy az adott vágyat és a hozzá kapcsolódó képeket elűzzük a fantáziánkból. Az erőfeszítést azonban lehetetlenné és értelmetlenné teszi, hogy egész kultúránk, mindennapi létünk egyre inkább telített ilyen jellegű ingerekkel. Látszólag a 68-as mozgalmak folytatásaként, a valóságban azonban a globalizált gazdaság és fogyasztás kívánalmainak megfelelően a „tabuk ledöntése” ideológiává, a közfelfogást alakító normává vált. A ledöntendő tabuk azonban nem egyebek, mint azok a civilizációs gátlások, amelyek az európai kultúrában évszázadok alatt felépültek.

E témában is bőséggel állnak rendelkezésre aktuális és jellemző példák. Az idei (2013) miskolci CineFest fesztiválról szóló tudósítás egyik alcíme a *Port.hu*-n éppen a tabudöntés volt. A program emblematikus darabja a szintén a 2013-as cannes-i filmfesztiválon Aranypálma díjat nyert *Adèle élete* című francia film volt. A filmben a kritikusok egy része szerint a pornográfia határát súroló, mások szerint át is billenő hosszú naturális szexuális jelenet látható. Úgy tűnik, hogy a képsorok még az edzett filmkritikusok „feszélyezettségérzését” is felkeltették: az *Origo* kritikusa[50] meglepődik, hogyan mehettek bele a színésznők, hogy ilyen felvételek készüljenek róluk. A CineFest fesztivál riportere szerint elterjedt, hogy a filmen nem a szereplők nemi szervei láthatók közelről és anatómiai részletességgel, hanem álnemiszervek, protézisek. Más bírálók dicsérően állapítják meg, hogy a fiatalabbik színésznőt, aki mindössze 19 éves, egyáltalán nem feszélyezik a kamerák, mindent bátran megmutat. Hasonló elismeréssel nyilatkozik a kritikus egy szintén mostanában vetített film – a címe: *Egy francia család szexuális életének krónikája* – szereplőiről, akik teljes természetességgel vesznek részt szexuális jelenetekben a kamera előtt.

Figyelemre méltó az a szokatlanul obszcén hangnem, ami az *Adèle élete* című francia film kommentárjait jellemzi,[51] és mindennél meggyőzőbben tükrözi az elementáris hatást, amit az intimitás elleni különösen durva támadás kivált. A kritikák egységesen elragadtatott hangnemét akár valamiféle hivatalos kultúrpolitika is vezényelhetné – de bizonyosan nem ez a helyzet. A hangos és uniform tetszésnyilvánítás abból fakad, hogy a filmről nyilatkozók nem kerülhetik el a naturális szexjelenet minősítését (miközben többen görcsösen bizonygatják: csupán jelentéktelen szerepe van a filmben), márpedig a szexuális kérdésekről való megnyilvánulások mindenképpen leleplezenek valamit az értékelő intim viselkedéséből is. Valójában ez az, amit az értékelők a sematikus dicshimnusszal el akarnak kerülni.

Meglepő módon senki nem firtatja, hogyan lehetséges, hogy a „művészfilmekben” lényegében teljes mértékben létjogosultságot nyert a pornográfia – az említett két film ebből a szempontból nem számít ritkaságnak –, amit néhány éve még a bulvár műfajához tartozónak ítéltek a kritikusok. Hasonló a helyzet az öncélú naturális erőszak jeleneteivel, amelyekről sok évtizede, az ennek ellentmondó széles körű tapasztalatok ellenére, jól fizetett szakértői apparátus segítségével állítják a tartalomszolgáltatók, hogy nincsenek hatással a nézők mentalitására.

A civilizációs gátlásokra nincs szükség, mert akadályát képezik a kritikátlan fogyasztásnak, lehetővé teszik a lemondást, a szükségletek rangsorolását – a szükségletekhez való viszony egyéni módját. Csakhogy a belső szabályozás hiányának problémái leképeződnek a szexualitás és az erőszak törvényi kezelésében. A transznacionális szervezetek hiába igyekeznek egyre szigorúbb törvényekkel szabályozni az egyének szexuális életét és igyekeznek megakadályozni az erőszak indokolatlan kirobbanását kontrollálatlan (és kontrollálhatatlan) feltételek között, például a családban. Az intim helyzetekben kizárólag az egyének belső fékrendszere képes hatékonyan irányítani a heves érzelmeket. Míg korábban a hagyomány és a közvetlen környezet nyomása bizonyos fokig képes volt a külső szabályozásra, a törvény és a hatóság keze nem ér el a hálószobáig, a joggyakorlás ilyen feltételek között – bizonyíthatatlan, hogy ténylegesen mi történt – csak a jog paródiája lehet.

Az identitás jövője – szükségünk van-e identitásra?

Nem mindenki látja ilyen borúsan az egyéni identitás helyzetét.

> „Ironikus módon az egyén elszigetelődése és a társadalmi lét között feszülő ellentmondás a hagyományos értelemben vett individuum megszűnéséhez és egy kísérteties valóság létrejöttéhez vezetett. Az elektronikus egyén szabadsága korlátlan: mindenütt ott lehet, mégis egyre inkább tudatára ébred annak, hogy a valóságban sehol sincs. Olyan kiváltság ez, amely mindeddig csak Istennek vagy a kísérteteknek adatott meg” – írja Richard Kriesche[52] osztrák művész és filozófus.

50 Varga Ferenc: Nyaljál, kékhajú lány! *Origo,* 2013. május. http://www.origo.hu/filmklub/blog/kritika/20130525-nyaljal-kekhaju-lany-blue-is-the-warmest-colour-la.html

51 Nem idézem őket szó szerint, mivel nem célom, hogy tovább növeljem a nyilvánosságukat.

52 http://www.c3.hu/scca/butterfly/Kriesche/synopsishu.html

Ropolyi László a szabadságnak az internetes kommunikáció által teremtett új lehetőségeire hívja fel a figyelmét: a hálólét tartozékának tekinti a korlátozások elleni tiltakozást, a hatalomellenességet, amelynek példáival a híres szivárogtatók kapcsán a közelmúltban találkoztunk. Ropolyi álláspontja szerint a hálólét sok értelemben kedvez az individualitásnak, mivel szakértők nélkül, maga válogathat a világháló hallatlanul gazdag tudásanyagából.[53]

Szép számmal vannak ugyanakkor szakértők, akiknek a mondanivalója alig burkoltan a mai az egyénekre alkatrészként tekintő világtársadalom és gazdaság apológiája. Közéjük tartozik Christakis és Fowler.[54] Könyvük egyik fejezetében – a címe *Az emberi szuperorganizmus* – azt fejtegetik, hogy az emberi kapcsolatok hálózata[55] egyfajta szuperorganizmus, saját anatómiával és élettannal, olyan, mint a sejtek együttese, vagy a hangyaboly. A hangya csak azért képes összetett cselekvésre, mert a boly más tagjai ezt elősegítették – írják a szerzők, és ez kevéssé is vitatható. Legfeljebb az okozhat némi megdöbbenést, amikor a hangyákat az űrhajósokkal hozzák párhuzamba. (Ezzel az emberképpel kétségkívül összeegyeztethető az életüket potenciálisan feláldozó Mars-utazóké.) Néhány sorral később szintén ők fejtik ki: a hangyák egyes egyedei nem intelligensek, csupán a boly egésze az. A „szuperorganizmusok" intelligenciája nem is függ attól, mennyire intelligensek a tagok. Álláspontjuk szerint az, ahogyan az emberek a 20. század folyamán kiépítették Anglia vasúthálózatát, „erősen emlékeztet" arra, ahogyan a gombák – melyek szintén szuperorganizmusokat alkotnak – egymással együttműködve csatornákat alakítanak ki az erdő talajában. A hálózatok – nyugtatják meg az olvasót – túlélik tagjaikat, a hálózat fennmarad, ha kicserélődnek benne az emberek, ugyanúgy, ahogyan a sejtek egymás helyére lépnek a szervezetünkben, vagy a számítógépek cserélődnek a szerverközpontokban.[56] Ugyanezek a szerzők lelkesen írnak azokról a számítógépen játszható társasjátékokról, ahol az egyének egy másik identitással, avatárral játszanak. Az általuk idézett kutatási tapasztalatok szerint a vonzó avatárokkal játszóknak nőtt az önbizalma, ezért az ilyen játék áldásos hatással lehet a lelki betegségek gyógyítására is.[57]

53 Ropolyi László: *Az internet természete.* Budapest, Typotex, 2006.

54 Nicholas A. Christakis – James H. Fowler: *Kapcsolatok hálójában. Mire képesek a hálózatok és hogyan alakítják a sorsunkat?* Budapest, Typotex, 2009. 309.

55 A könyv sokfajta felületességének egyike, hogy a szerzők általánosságban beszélnek hálózatokról, bár az előszóból kiderül, hogy főként az internet által teremtett hálózatról van szó.

56 Christakis–Fowler i. m. (54. lj.), 322. Aligha kell bizonygatni, hogy e tudományosnak tűnő soroknak van politikai üzenete. Ahogyan a könyv egészének, a fejezetcímeknek is: „Amikor mosolygunk, az egész világ mosolyog velünk"; „Szeresd azt, akivel együtt vagy"; „Egészében jó". Mosolyogni azonban kevés okunk van, ha megtudjuk, hogy a könyvet tudományos műként tartják számon, 15 nyelvre fordították le, és a szerzők a legrangosabb amerikai kutatóhelyek sztárjai.

57 Uo., 290.

Susan Greenfeld a 21. századi identitásról szóló könyvében szintén nem tartja különösebben negatív jelenségnek, hogy a 21. század közepének társadalma másként fog festeni, mint a mai. „Nemcsak külsőleg fognak jobban hasonlítani egymáshoz az emberek – életkorukat, arcvonásaikat és testi jegyeiket illetően egyaránt –, hanem kevesebb lesz a különbség a szemléletmódjukban is, mert közös lesz bennük a *Senki*-forgatókönyvben jellemzett reaktív és interaktív hajlam" – írja.[58] Lehetséges, hogy ezek az emberek rövidebb ideig tudnak majd figyelni, és elvont fogalmak helyett inkább képekben gondolkodnak majd. Ő azonban azt sem látja különösképpen tragikus fejleménynek, hogy „háttérbe szorulhat a veszélykerülő magatartás is", illetve, hogy „személyes identitásuk alighanem fejletlenebb lesz, és anonim mivoltukban, egójuktól és énképüktől megszabadulva föltehetően jobban tudnak majd együtt létezni, mint 20. századi elődeik". Majd így összegzi mondanivalóját: „Egyszóval, életükben több lesz a kényelem, a vidámság és kevesebb a tartalom."

Manuel Castells, a globalizáció ambiciózus kutatója, a globális hálózatok hatalma elleni ellenállás ígéretes lehetőségei között tartja számon a kulturális identitást[59]. Az identitás hatalmát bemutató kötetében néhány olyan közösség életét mutatja be, amelyek ideig-óráig sikeresen szálltak szembe a hálózatos hatalom intézményes hordozóival. Közéjük tartoznak az iszlám fundamentalisták, a mexikói zapatisták vagy a környezetvédő mozgalmak képviselői. Ezekből a közösségekből – reménykedik Castells – új szubjektumok jöhetnek létre, amelyek a társadalmi átalakulás közvetítőivé válhatnak. A zapatisták bemutatásánál külön hangsúlyt helyez arra, hogy tevékenységüket nagymértékben elősegítették az elektronikus kommunikáció által nyújtott lehetőségek. Könyvének legújabb, 2010-es kiadásában a szerző igazolódni látja korábbi jóslatait a kulturális, ezen belül különösen a vallási és etnikai identitás növekvő szerepével kapcsolatban.

Vagy mégis Baudrillard-nak van igaza, aki klónozott és ready-made személyiségről beszél? „A ready-made személyiség ultramodern termék. Nem polgári, hanem posztmodern individuum. Nem számít szubjektumnak, mert valamiféle klónná vált. A státusza különös, olyan, mint egy részecske, testecske, molekula, az egysejtű státusza. A ready-made személyiségnek nem adatott meg, hogy sorsa legyen. Azt mondhatnám, hogy egy saját magán végzett fatális kísérletre cserélte be a sorsát."[60]

58 Susan Greenfeld: *Identitás a XXI. században.* Budapest, HVG könyvek, 2009. 259.

59 Castells i. m. (11. lj.).

60 Baudrillard i. m. (27. lj.) 66.